

варіанти модифікацій політичних систем, обираючи для підтримки певні типи політичної свідомості і стимулюючи визнання в їх рамках значення конструктивної опозиційної діяльності.

Така діяльність виступає як форма політичної участі, що виконує функції політичної соціалізації і виховання.

В такий спосіб просліджується зв'язок між політичною свідомістю, політичною участю, що здійснюється на цій базі та політичною культурою як більш широкою категорією з ознаками складної структури. Впливаючи на окремі елементи цієї структури, можна регулювати їх взаємовідносини та дію системи в цілому.

Розглядаючи політичну культуру на рівнях пізнавальної, емоційної і оціночної орієнтацій, слід підкреслити, що на будь-якому рівні може відтворюватись конструктивна опозиційна діяльність в її теоретичному або практичному аспектах. При цьому конструктивна опозиційність набуває стабілізуючого ефекту, по суті працюючи на збереження офіційної політичної культури. І разом з тим, вона є умовою перетворень політичної культури, долаючи опір впровадженню нових норм політичної поведінки. Тобто, через допущення існування конструктивної опозиції створюються умови, за яких духовне середовище суспільства, зберігаючи традиції, здатне, разом з тим, до новаторства.

Подвійна ж природа політичної культури, в якій поєднується колективне і індивідуальне, загальне і одиничне, забезпечує засвоєння ідеї важливості конструктивної опозиції як на рівні суспільства, так і на рівні особистості.

За умов впровадження в якості постулату політичної культури тези про визнання ролі конструктивної опозиційної діяльності, це відповідним чином відтвориться в політичній поведінці як способі існування політичної культури, створюючи основу спільних дій, злагоди, подолання конфліктів.

Таким чином, забезпечуючи можливість конструктивної опозиційної діяльності суб'єктам політики, суспільство в цілому і влада, зокрема, створюють серйозні гарантії реальної демократії, динамічного розвитку політичного процесу.

Звідси випливають потреби створення законодавчої бази такої діяльності, як умови розбудови правової держави і становлення громадянського суспільства. Розвинуті правові і політичні відносини між членами цього суспільства поєднуються із здатністю їх створити спільно з державою, в процесі чого здійснюється вдосконалення суспільства, влади, політики, окремого громадянина.

ЯКУШИК В.М.
Доктор політичних наук, професор кафедри історії
і теорії держави і права юридичного факультету
Київського національного університету
ім Т. Г. Шевченка

ДЕЯКІ ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ АНАЛІЗУ ПОЛІТИКО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ ПОЛІТИЧНОЇ ОПОЗИЦІЇ

I

1. Термін «політико-правовий статус» можна розуміти як місце в системі управління соціумом і характер взаємодії з владними структурами загальнонаціонального (тобто загальнодержавного) центру, з усім суспільством конкретного соціуму і з певними регіональними спільнотами.

Політико-правовий статус тихчи інших суб'єктів (учасників) управління справами суспільства включає в себе:

- 1) інституційні та
- 2) нормативні компоненти.

Інституційні складники являють собою зовнішні організаційні форми існування таких суб'єктів:

а) чітко структурованих відкритих (тобто нетаємних) державних або недержавних політичних інституцій;

б) інституцій, достатньо структурованих у формі політичних рухів або політичних течій (тенденцій), відкрито діючих як поза межами, так і в середині державного апарату з формальними та неформальними зв'язками між своїми членами;

в) скритих (латентних) державних та недержавних політичних структур;

г) «желеподібних» нестійких структур (в тому числі суто ситуативних об'єднань певних груп та верств населення) тощо.

За специфікою їх зовнішньої форми вираження серед *нормативних компонентів* політико-правового статусу суб'єктів управління справами суспільства слід виділити норми, які містяться:

а) в нормативних актах (не лише правових, створених або санкціонованих державою або кількома державами, але й актах корпоративних організацій - громадських, господарчих тощо);

б) в звичаях;

в) в прецедентах (в тому числі й у фактах узурпації

повноважень в результаті безпосередньо вольових актів, не втілених в правову форму).

Норми, що закріплюють політико-правовий статус вищезазначених суб'єктів за своєю природою можуть бути не лише правовими, а також морально-етичними, релігійними, корпоративними, традиційними тощо. При цьому потрібно розрізнати:

а) формальний офіційний нормативний статус тієї чи іншої інституції (часто розрахований на «зовнішнє уживання», тобто на створення певної видимості) та

б) її фактичний статус. Ці статуси співпадають аж ніяк не завжди.

2. Термін «*опозиція*» можна розуміти як силу, яка протистоїть чомусь, що розглядається як певний центр (щонайменше як центральний об'єкт конкретного дослідження).

Як правило, в будь-якій країні всі суб'єкти суспільних відносин можуть бути віднесені до одного з трьох основних блоків суспільних сил:

а) блоку сил, що тримають в своїх руках верховну владу;

б) блоку сил, що протистоять існуючій владі й хочуть нею заволодіти або сприяти зміні її характеру;

в) проміжних та нейтральних сил.

Опозиція охоплює не лише відвертих супротивників існуючої влади та частину проміжних сил. Нерідко елементи прояву опозиції виникають і серед самих сил, що безпосередньо здійснюють владу або в інший спосіб причетні до неї; при цьому вони можуть протистояти певним заходам, що підтримуються іншими групами та верствами панівних сил, негативно ставитися до конкретних їх лідерів і конфліктувати з ними, але в головному вони єдині - в протистоянні з основною масою інших суспільних сил, які в цей час позбавлені влади. Таким чином, необхідно розглядати проблеми опозиції на кількох рівнях - на рівні стосунків:

а) влади зі своїми відвертими супротивниками;

б) влади з проміжними та нейтральними силами;

в) між різними течіями всередині самих неоднорідних владних сил.

Опозиція може бути добре структурованою і організованою (хоча при цьому не обов'язково єдиною), а може бути аморфною.

Це залежить як від природи конкретної опозиції, так і від типу суспільства в цілому. В певних типах суспільства на тих чи інших етапах їх розвитку майже немає бази для чітко структурованої опозиції, а в умовах гоббсовської «війни всіх проти всіх», хаотичного суспільного «броунівського руху» або «соціального желе» діють зовсім інші закони і принципи взаємодії

влади з верствами населення, позбавленими доступу до неї. І в такій ситуації не виникає типового для сучасних західних країн феномену чіткої політичної опозиції.

3. Визначення певних суб'єктів (учасників) управління справами суспільства як політичної опозиції може базуватися на двох багато в чому протилежних тлумаченнях поняття «політичного» (тобто факту наявності у чогось політичного характеру).

У вітчизняній політології (та у вітчизняному суспільному житті) *політичним* прийнято називати все, що має відношення до боротьби за владу (за її завоювання, утримання, розподіл), точніше - все те, що має відношення до суспільно значущого впливу на владу. При такому підході з цілковитою впевненістю можна говорити: так, в нашій країні існує і завжди була політика, є політичне життя, мав і має місце конфлікт між владою і політичною опозицією.

В межах класичного марксистського та марксистсько-ленінського методологічного підходу, як правило, дається уточнення, що політика існує лише у класово стратифікованих (не просто соціально ранжированих) суспільствах і, відповідно, вона не може існувати у первісно-общинних та розвинутих комуністичних суспільствах. І тому, з точки зору прибічників такого підходу, якщо у подібних суспільствах може бути опозиція керівництву, то вона позбавлена політичного характеру.

Разом з тим, зустрічаються й інші теоретичні підходи, пов'язані з визначенням понять «політичного» і «політики». Зокрема, політичними можуть вважатися лише такі відносини управління (або самоуправління) у суспільстві, які базуються на певних культурних нормах - саме культурних, а не псевдокультурних і не антикультурних нормах, не на грубій силі. Такий підхід, по суті, застосовується, коли ми говоримо: «Треба вирішувати політичними методами», протиставляючи ці методи неполітичним методам прямого насильства. У межах цієї системи координат війна, наприклад, не є різновидом політичної діяльності, хоча ця (неполітична) діяльність безпосередньо і пов'язана з боротьбою за владу.

При такому підході сили, що встановлюють чи намагаються встановити режим перманентної громадянської війни з усім народом, або з «ворогами народу» - класово, релігійно або національно «ворожими» та просто «несвідомими» верствами населення, розглядаються як відверто неполітичні. В таких випадках на базі застосування цього підходу мова може йти не про політичний режим і не про політичну опозицію, а про певний неполітичний режим управління суспільством або про певну неполітичну за своєю суттю опозицію правлячому режиму.

Цей теоретичний підхід може конкретизуватися через встановлення більш детальних критеріїв культурності та цивілізованості й полягає в тому, що вважає за можливе існування політики лише там, де:

а) основні суспільні сили визнають плюралізм інтересів, поглядів та суспільних структур за нормальне явище, відмовляються від претензії на знання абсолютної істини і на виключне право представляти усе суспільство в цілому, нав'язувати йому єдину модель соціально-економічного устрою та цивілізаційно-культурного простору;

б) суспільні конфлікти розв'язуються через встановлення повноцінної інтелектуальної комунікації між сторонами конфлікту з притаманним цьому процесу з'ясуванням інтересів і позицій сторін, принципів мислення та існування опонентів і партнерів, а також конструюванням можливих моделей поведінки найважливіших суб'єктів суспільних відносин та визначенням імовірних наслідків реалізації таких моделей;

в) теперішні інтереси конкретних верств населення та суспільства в цілому узгоджуються з перспективними, стратегічними інтересами, а поточні проблеми розглядаються у зв'язку з досягненнями світової культури, з урахуванням досвіду всесвітньої історії та специфіки історичної пам'яті даного суспільства та його цивілізованих характеристик.

Якщо використовувати ці критерії наявності у суспільних відносин політичного характеру, то доводиться констатувати, що у цілій низці країн такі ознаки відсутні, або в наявності є лише деякі з їх компонентів. Нерідко в тих чи інших країнах політики (тут цей термін застосовується в контексті лише першого з наведених вище теоретичних підходів) не чують і не хочуть почути один одного, не можуть побачити загальносуспільних і своїх спільних стратегічних, а не лише тактичних та вузькогрупових і егоїстичних інтересів сьогодення. Часто на суспільній арені тон задають сили, що претендують на виключне знання того, чого хоче народ і що народу «насправді» потрібно, на виключну «істинну» любов до своєї вітчизни, причому лише такої вітчизни, якою вони її собі уявляють, якою вони обов'язково жадали би її бачити, незважаючи на те, що у інших суспільних сил може бути (і, як правило, існує) в значній мірі відмінне уявлення про те, якою є і повинна бути батьківщина. Світові тенденції суспільного розвитку в багатьох випадках не аналізуються, або аналізуються однобічно, їм даються наївні чи зовсім неуцкі тлумачення. А «політична боротьба» зводиться перш за все до боротьби за місце «у корита», до суперечок і зіткнень між різними кліками. Тут пригадується безліч прикладів функціонування традиційних

латиноамериканських і африканських моделей (як типово компрадорських, так і псевдореволюційних) державних і недержавних структур.

Таким чином, треба відзначити, що деякі різновиди «політики» можуть оцінюватися як відверто неполітичні за своєю сутністю. Тому в значній своїй частині «політична опозиція», що існує в країнах, де в державному та соціальному управлінні б цілому домінують такого роду відносини (та відносини, в яких копіюються принципи управління великою фабрикою чи принципи самоуправління у великій комунальній квартирі, або які базуються на інших неполітичних нормах), може характеризуватися як псевдополітична або неполітична. В країнах з типово політичним характером відносин між урядом та опозицією також можуть зустрічатися (і, як правило, існують) форми неполітичної (нецивілізованої) опозиції або прояви неполітичної (наприклад, комунальної чи кланово-мафіозної) поведінки деяких представників або верств політичних сил.

Повертаючись, однак, до найбільш поширеного у вітчизняній суспільній науці розуміння політики і, таким чином, обмежуючись в даному питанні рамками лише одного з можливих теоретичних підходів, можна коротко визначити *політичну опозицію* як комплекс політичних сил (не лише інституціоналізованих, тобто добре структурованих та, як правило, легалізованих, але також й аморфних), які протистоять силам, що контролюють політичну владу.

II

1. Доцільно визначити найголовніші *типи фактичних ситуацій* взаємовідносинах двох сторін - політичної влади і опозиції:

а) згуртована влада - роз'єднана або майже відсутня опозиція (у обстановці соціального консенсусу або жорсткого придушення опозиції);

б) аморфна влада (щодо якої навряд чи можна говорити про наявність реальної політичної позиції; є лише бажання зберігти свої привілії) - аморфна опозиція (у основній частині якої також нема реальної - в даному випадку альтернативної - політичної позиції);

в) нестійка влада - організована опозиція (найчастіше це характерно для періодів кризи владних структур);

г) добре структурована та організована влада - чітка опозиція (це може бути як у випадках існування давніх традицій плюралістичної демократії, так і при зіткненні двох або більше політичних блоків, які не схильні до захисту цінностей плюралістичної демократії).

2. Нормативне врегулювання взаємовідносин влади і

опозиції може передбачити закріплення таких ситуацій:

а) заперечення правомірності існування будь-якої опозиції, представники якої офіційно проголошуються владою «відщепенцями», «зрадниками» тощо;

б) влада і верхівка певних кіл опозиції домовляються про конкретні принципи розподілу між собою влади і утворення спільної політичної олігархії (або аристократії), при цьому можуть бути різні варіанти розподілу влади: з визнанням і офіційним закріпленням наявності «старших» і «молодших» партнерів; з встановленням принципу періодичної безальтернативної ротації при владі представників основних суб'єктів домовленості про створення політичної олігархії (або аристократії); з формально-юридичним рівноправним партнерством сторін і вільною конкуренцією між ними;

в) нормативне закріплення принципів плюралістичної демократії з встановленням (або без офіційного встановлення) певних «меж терпимості» демократії щодо діяльності відвертих супротивників цих принципів, при цьому не виключається можливість законодавчого введення «заборон на професії для радикалів» та проведення «чисток» («люстрацій») державного апарату від представників певних політичних сил тощо.

3. Той чи інший статус політичної опозиції може бути нормативно закріплений:

а) в писаній конституції держави;

б) в спеціальних «органічних» законах (тобто законах, що мають статус додаткових до основного закону - конституції - конституційних актах);

в) в регламентах діяльності представницьких та деяких інших органів державної влади;

г) в загальнообов'язкових правових прецедентах та правових звичаях або релігійних нормах, санкціонованих державою;

д) в офіційних угодах (як писаних, так і неписаних - джентльменських угодах) між урядом і організаціями, що представляють інші політичні сили, наприклад, певні партії, рухи, профспілки, релігійні, молодіжні організації тощо;

е) в санкціонованих державою міжпартійних угодах;

є) в санкціонованих державою односторонніх актах правлячих політичних інституцій (партій, рухів, церкви, кланово-племенних структур тощо);

ж) в санкціонованих державою домовленостях іноземних держав щодо політичної системи даної країни та аналогічних рішеннях міжнародних організацій тощо.

4. Іноді в правовій системі конкретної країни може бути

зовсім відсутньою будь-яка згадка про політичну опозицію. Така ситуація може зустрічатися:

а) при існуванні монолітичного (не обов'язково тоталітарного) режиму, який недопускає створення організованої політичної позиції;

б) при переході від політичного монолітизму до політичного плюралізму (через поступове перетворення автократії на помірковану полікратію), коли змінюється політика правлячих сил, але щезають старі конституційні (основні та органічні) закони, які були розраховані на умови монолітизму (такими, зокрема, були ситуації початкових стадій демократизації в СРСР при Горбачові, на Тайвані при президентові Цзян Цинго і в низці інших країн);

в) в демократичних плюралістичних суспільствах, в яких, однак, нема традицій міжпартійної боротьби (тут прикладами можуть служити політичні режими на островах Гернси, Джерсі, Мен, а також теоретичні схеми функціонування безпосередньої демократії, розроблені Ж.-Ж.Руссо).

5. Серед багатьох інших проблем нормативне та інституційне закріплення того чи іншого політико-правового статусу опозиції повинно включати в себе проблематику:

а) її участі в виборчому та інших видах установчого процесу;

б) розподілу посад керівників та заступників керівників міністерств, відомств та інших установ державної виконавчої влади;

в) розподілу керівних посад в представницьких органах влади;

г) свободи доступу до засобів масової інформації та проведення демонстрацій, мітингів, зборів тощо;

д) наявності (чи відсутності) обмежень доступу для офіційних представників політичної опозиції до державної секретної інформації (в тому числі для роботи в певних парламентських комісіях);

е) можливості (чи заборони) вести політичну роботу серед працівників державного апарату, особливо в армії, поліції, органах держбезпеки (при цьому в залежності від типу політичного режиму в країні може діяти або принцип деполітизації держапарату, або - в умовах «керованої демократії» - принцип заборони політичної діяльності опозиції чи навіть «молодших партнерів» партії-гегемона серед працівників держапарату, особливо в силових структурах);

є) існування (чи відсутність) серед принципів відбору державних кадрів принципу «політичної благонадійності» особи (в тому числі належності до «радикалів») тощо.

III

1. Одна з найважливіших особливостей політичної ситуації в сучасній Україні полягає в тому, що перед країною все ще стоїть завдання переходу від етапу формування зовнішніх атрибутів державності до створення реальної бази для здійснення державницької політики - вироблення чіткої та ефективної «національної ідеї», розбудови системи «громадської служби» (надійного держапарату), вибору дійових механізмів розподілу та взаємозалежності влад (не лише законодавчої, виконавчої та судової, а також і контрольної, екзаменаційної, установчої та інших «гілок» влади) тощо.

2. Україні потрібно конкретно вирішити, який тип реформаторської політики буде здійснюватися - авторитарний чи такий, що базується на традиційних «чистих» принципах плюралістичної демократії, і яка форма держави, який механізм держави будуть краще відповідати такій політиці,

3. При розробці політико-правового статусу опозиції як важливої складової частини нормативно-інституційної основи ефектної політичної системи України, безумовно, потрібно брати до уваги різні зразки закордонного досвіду у цій сфері. При цьому, однак, небезпечно будувати свою політику на ґрунті «ідеальних» схем, які «спрацьовують» у практиці інших країн, але країн з зовсім іншою культурою і зовсім іншими загальними умовами суспільного життя.

Поступове створення інтелектуально-організаційних основ для переходу від плюралізму зовнішніх політичних форм (перш за все плюралізму декларованих ідеологем) до плюралізму реального змісту конкуруючих програм розвитку суспільства може служити запорукою впевненості в тому, що конструювання нових вітчизняних політико-правових інститутів (в тому числі й законодавчо закріпленого інституту політичної опозиції) буде не просто черговою кампанією офіційної еліти, а й серйозною, добре продуманою системою заходів, спрямованих в кінцевому підсумку на побудову гідних людини умов життя в нашій країні й здобуття Україною достойного місця у цивілізованому світі.